

Anna Majchrowska-Kielak

ORCID: 0000-0002-3852-1464

Europejska Uczelnia w Warszawie

Wydział Nauk Społecznych i Humanistycznych

a.majchrowska@poczta.onet.eu

DZIAŁALNOŚĆ NA RZECZ PRAW Kobiet z niepełnosprawnościami w Polsce

Activities for the rights of women with disabilities in Poland

<https://doi.org/10.34739/sn.2022.22.12>

Abstrakt: Tekst odnosi się do praw osób niepełnosprawnych, w szczególności kobiet, stanu przestrzegania tych praw w praktyce i – w końcu – jest prezentacją działalności rzeczniczej kolektywu Artykuł 6. zrzeszającego aktywistki z niepełnosprawnościami i ich sojuszniczki. W artykule znajdziemy również syntetyczny opis głównych problemów kobiet z niepełnosprawnościami, które są ich codziennością. Jak ustalono w 2018 r. na posiedzeniu Komitetu ONZ ws. wdrażania *Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami* polski rząd czyni niewiele, aby wymienione problemy zlikwidować. Upowszechnianie idei równości, wolności, a przede wszystkim działalność antydyskryminacyjna są celem wielu organizacji pozarządowych. Artykuł 6. jako pierwszy zorganizował w ubiegłym roku wydarzenie, podczas którego podjęto próbę prowadzenia publicznego dyskursu na temat kobiet z niepełnosprawnościami – I Zjazd Kobiet z Niepełnosprawnościami.

Słowa kluczowe: *osoby z niepełnosprawnością, prawa kobiet niepełnosprawnych, działania rzecznicze, podwójna dyskryminacja, kobiecość niepełnosprawności*

Abstract: The text refers to the rights of disabled persons guaranteed by law, in particular the rights of women with disabilities, their state of compliance in practice and finally - a presentation of the advocacy activity of the collective „Article 6” associating activists with disabilities and their allies. The article also includes a synthetic description of the main problems of women with disabilities that are their everyday life. As agreed at the meeting of the UN Committee on the Implementation of the UN Convention on the Rights of Persons with Disabilities in 2018, the Polish government does little to eliminate these problems. Spreading the idea of equality, freedom and above all anti-discrimination activity is an idea for many NGOs. 'Article 6.' was the first to organize an event last year, during which an attempt was made to publicize the disability issue in women – the First Congress of Women with Disabilities.

Keywords: *people with disabilities, disabled women's rights, advocacy activities, double discrimination, female disability*

Pojęcie praw człowieka i uregulowania prawne z tym związane są stosunkowo młode, w powszechnej świadomości nie utrwaliło się jeszcze przekonanie, że wszyscy jesteśmy równi wobec prawa. W szczególnie trudnej sytuacji są niepełnosprawne kobiety, które doświadczają podwójnej dyskryminacji – ze względu na płeć i ze względu na niepełnosprawność. Upowszechnianie idei równości, wolności, a przede wszystkim działalność antydyskryminacyjna są priorytetem dla wielu organizacji pozarządowych. Zajmują się one najczęściej zmianą świadomości społecznej i walką ze stereotypami, organizując różne akcje edukacyjne oraz profilaktyczne. **Celem artykułu jest przedstawienie problematyki związanej z niepełnosprawnością kobiet, a w szczególności przysługujących im praw oraz działalności organizacji pozarządowej o nazwie Artykuł 6.** Jest to kolektyw zrzeszający kobiety niepełnosprawne i ich sojuszniczki. Aby ukazać, jak istotne jest omawiane zagadnienie, w artykule przedstawiono skrótowo problemy, jakie napotykać kobiety z niepełnosprawnościami w życiu codziennym. Dla osób, dla których wspomniana problematyka jest nowa, ten fragment tekstu będzie pomocą w zobrazowaniu zmagañ, które nie są znane człowiekowi zdrowemu.

Celem praktycznym tego artykułu jest wzbudzenie zainteresowania specjalistów stanem przestrzegania praw kobiet z niepełnosprawnościami jako kierunkiem badań. Równie ważne jest zwrócenie na to uwagi przedstawicieli urzędów miast i gmin, ale także dyrektorów szkół oraz innych osób znaczących, które mogłyby przyczynić się do zaistnienia zmiany społecznej [Dezin, Lincoln (red.), 2004]. Jeśli do niej dojdzie temat kobiet z niepełnosprawnościami będzie obecny w publicznej debacie, zostanie również uwzględniony w działaniach profilaktycznych, a respektowanie praw kobiet i dziewcząt z niepełnosprawnościami uzna się za konieczność.

Na wstępie należy zauważyć, że wiodącą metodą służącą realizacji wskazanych wyżej celów są badania typu *desk research*, polegające na gromadzeniu wiedzy z dostępnych źródeł danych i przedstawieniu stanu tej wiedzy, w tym również – na próbie oceny uzyskanych w ten sposób informacji. Dlatego na pierwszych stronach niniejszego artykułu zaprezentowano wyniki przeprowadzonej kwerendy bibliotecznej, nastawionej na zgłębianie problemów, jakie pociąga za sobą niepełnosprawność dla kobiety, oraz tego, co zapisane jest w prawie, aby te problemy łagodzić czy nawet rozwiązywać.

Metodą wspomagającą, za pomocą której zostanie zrealizowany cel dotyczący przedstawienia działalności Artykułu 6., jest metoda wywiadu pogłębionego.

Motywacją do podjęcia badań i pracy nad niniejszym tekstem było osobiste zainteresowanie problematyką praw kobiet z niepełnosprawnościami, a także aktywnością organizacji działającej na rzecz przestrzegania praw kobiet z niepełnosprawnościami, jaką jest Artykuł 6.

To zainteresowanie zgłębianą problematyką wynika również z doświadczeń badacza. Problematyka niepełnosprawności kobiet jest mi znana od dziecka, stanowiła bowiem kontekst mojego codziennego życia. Ta osobista, subiektywna perspektywa styczności każdego dnia z osobą niepełnosprawną, stopniowo podupadającą na zdrowiu, daje mi możliwość empatycznego podejścia oraz, być może, głębszego zrozumienia problemów kobiet z niepełnosprawnościami. Problemy życia codziennego obserwowane przez lata z perspektywy dziecka nigdy nie były odczuwane przeze mnie jako problemy, ale jako swoista normalność, oczywistość. Perspektywa doświadczania niepełnosprawności członka rodziny z pozycji obserwatora z czasem zmieniła się, gdy niepełnosprawność zaczęła dotyczyć bezpośrednio mojej osoby. To subiektywne podejście charakterystyczne dla badań jakościowych towarzyszyło mi również podczas zgłębiania podjętej problematyki na etapie przeglądu literatury przedmiotu. Podejście jakościowe zakłada „subiektywny charakter własnej wiedzy i poznania”, a badacz ma „świadomość jedności ze światem badanym” [Pilch, Bauman, 2001, s. 268].

Sposób realizacji celów badawczych

Jak już wspomniano, w pracy założono realizację trzech celów, polegających na przedstawieniu: problematyki związanej z niepełnosprawnością kobiet, praw, które im przysługują (to w szczególności) oraz działalności organizacji pozarządowej o nazwie Artykuł 6. Do realizacji dwóch pierwszych celów posłużyła metoda *desk research*, do realizacji trzeciego celu – posłużył wywiad jakościowy.

W ramach analizy *desk research* badaniem objęto dokumenty, m.in. publikacje i raporty z badań, akty prawne oraz inne materiały mające istotne znaczenie z punktu widzenia osiągnięcia celów badania. Badania tego typu polegają na zbieraniu informacji i analizie tzw. danych zastanych, czyli gotowych opracowań. Ich cechą charakterystyczną jest brak kontaktu z osobą badaną. T. Pilch nazywa ten sposób badania badaniem dokumentacji i podaje następującą definicję: „Badanie dokumentów i materiałów jest techniką badawczą

służącą do gromadzenia wstępnych, opisowych, także ilościowych informacji o badanej instytucji czy zjawisku wychowawczym” [T. Pilch, 1998, s. 88].

Strategie jakościowe stosuje się między innymi wtedy, gdy badane zjawisko jest „drażliwe”, dotyczy problemów uznawanych przez badanych za intymne, prywatne. Osobami badanymi są często ludzie o wysokim stopniu samoświadomości, posiadający dużą zdolność do artykulacji badanych problemów [Pilch, 1998]. Ta strategia wpisuje się w niniejszą koncepcję badań.

Wspierając się klasyfikacją metod T. Pilcha i T. Bauman [1998], przyjęto wywiad jako jakościową metodę badawczą. Autorzy piszą o „otwartym wywiadzie pogłębionym (...), który ma formę rozmowy, w której badany oprowadza badacza po swoim życiu, snuje opowieść [Pilch, Bauman, 1998, s. 64-65].

W tym miejscu należy zauważyć, iż „użycie terminu «metoda» w stosunku do wywiadu jest dyskusyjne”, o czym szerzej pisze R. Miński [2017, s. 33]. Autor ten proponuje następującą kolejność – wedle malejącej ogólności pojęć: metoda – procedura – technika – narzędzie (badawcze). W swojej publikacji omawia wywiad pogłębiony w odniesieniu do pojęcia techniki badawczej. W niniejszej pracy zastosowano – w rozumieniu tego autora – metodę jakościową, do której przypisano techniki wywiadu oraz badania dokumentów.

Pierwotnym założeniem tej koncepcji badawczej było przeprowadzenie wywiadu za pomocą scenariusza wywiadu, czyli narzędzia badawczego, w którym nie narzuca się osobie badanej kategorii pojęciowych oraz stosuje się pytania pogłębienia (np.: gdzie?, jak?, kiedy?, które?, w jakiej sytuacji?, co to dla Pani oznacza?). Z założenia badacz powinien podążać za narracją osoby badanej (udzielającej wywiadu), pozostając czujnym na pojawienie się w jej wypowiedziach nowych aspektów, wybiegających poza z góry założoną problematykę badania. Autorzy zalecają, aby kolejność zadawania pytań zależała od kontekstu i nastroju podczas badania. W ujęciu wspomnianych autorów wywiad może być traktowany jako technika i rozumiany jako swobodna rozmowa według dyspozycji (pytania otwarte), które można ukierunkowywać [Pilch, Bauman, 1998, s. 83].

Skonstruowano scenariusz wywiadu, który podzielono na fazy, czyli otwarcie, rozpoczęcie, sedno i zakończenie. Każda z tych faz określa, jakiego rodzaju pytania stosować [Kubinowski, 2010]. Nie zamierzano unikać pytań drażliwych, np. o rodzaj niepełnosprawności.

Aby rozpocząć badania, skontaktowano się z kolektywem Artykuł 6. drogą elektroniczną. Okazało się, że członkinie nie preferują uczestnictwa w wywiadzie rozumianym jako bezpośrednia rozmowa badacza z osobą badaną. Poprosiły one o pisemną możliwość udzielenia odpowiedzi. Można przypuszczać, że prośba ta została podyktowana rodzajem niepełnosprawności (osoby niesłyszące bądź niemówiące). Warto zaznaczyć, że z uwagi na chęć wypowiedzenia się kilku kobiet zrzeszonych w kolektywie i różne miejsca ich pobytu na terenie kraju, wywiad w rozumieniu bezpośredniej rozmowy badanego z osobą prowadzącą badanie okazał się niemożliwy do zrealizowania. W związku z powyższym niestety założenia metodologiczne dotyczące przeprowadzenia wywiadu otwartego i możliwości stosowania pytań pogłębienia zostały zweryfikowane i dostosowane do potrzeb i możliwości rozmówczyń.

O takiej możliwości przeprowadzenia wywiadu, który odbywa się bez bezpośredniego kontaktu badacza z osobą badaną, a jest realizowany w formie pisemnej, pisze J. Sztumski [2005]. W wywiadach tego typu pytania są zadawane na piśmie „i odpowiedzi są udzielane na piśmie, bezpośrednio (...) w kwestionariuszu, albo w inny dowolny sposób, np. na dowolnych kartkach przekazanych prowadzącemu badania” [Sztumski, 2005, s. 160].

Kwestionariusz wywiadu miał cechy narzędzia częściowo skategoryzowanego. W tym miejscu znów odniesiono się do słów Sztumskiego, który podaje, że w wywiadach częściowo skategoryzowanych „badający korzysta z wykazu problemów, które powinien poruszyć w trakcie wywiadu: listy pytań, które należy postawić” [Sztumski, 2005, s. 160]. Kwestionariusz obejmował listę 13 pytań odnoszących się do problemu: „Jaki jest cel i zakres działalności Artykułu 6.?”. Wszystkie pytania były otwarte. Narzędzie badawcze zostało udoskonalone, tak aby pomogło w pełni zrealizować zamierzenia badawcze.

Ponieważ kwestionariusz wywiadu pisemnego ostatecznie został wypełniony przez trzy członkinie Artykułu 6., można go zdefiniować jako wywiad zbiorowy. Jak podkreśla Sztumski, ten rodzaj wywiadu „stwarza okazję do tego, aby uzyskać bardziej wiarygodne dane, ponieważ uczestnicy korygują i uzupełniają nawzajem swoje wypowiedzi” [Sztumski, 2005, s. 162]. Tak w istocie było. Mówiąc kolokwialnie, pierwsza osoba badana, wypełniająca kwestionariusz, pozostawiała miejsce na ewentualne uzupełnienie wypowiedzi przez koleżankę. Dzięki temu odpowiedzi na pytania były wyczerpujące. W pierwotnej koncepcji zakładano przeprowadzenie wywiadu z jedną

członkinią kolektywu, jednak stosując się do zasady elastyczności w badaniach jakościowych i mając na uwadze zamiar pozyskania jak największej ilości informacji, wyrażono zgodę na taką formę wywiadu, jaką jest wywiad zbiorowy.

Mankamentem tej koncepcji badawczej jest z pewnością brak możliwości przedstawienia kontekstu wypowiedzi badanych z uwagi na brak bezpośredniego z nimi kontaktu podczas rozmowy. Z tego powodu skupiono się głównie na przedstawieniu treści wypowiedzi, w których nie brak wyrażonych odczuć oraz potrzeb osób badanych. Relację przyjazną, empatyczną – tak ważną w badaniach jakościowych [Kaufmann, 2010] – pomiędzy mną jako badaczem a respondentami budowałam już na I Zjeździe Kobiet z Niepełnosprawnościami. Potrzeby i bolączki niepełnosprawnych kobiet zostały również przedstawione w tej części artykułu, która została napisana na podstawie dostępnych i aktualnych publikacji naukowych (badanie dokumentów). Występując w roli badacza, starałam się być otwarta na możliwość zgromadzenia jak największej ilości informacji o działalności kolektywu Artykuł 6., co było możliwe do zrealizowania za pomocą wywiadu pisemnego.

Analizie informacji pochodzących z wywiadu przyświecały zalecenia zawarte w publikacji S. Kvale [2011]. O ile „transkrypcja oznacza przekształcenie, zmianę z jednej formy w inną” [Kvale, 2011, s. 154], to w niniejszej pracy nie było możliwości transkrypcji wywiadu, gdyż został on przeprowadzony w formie pisemnej. Jedną z metod polegających na analizie materiału z wywiadu jest kodowanie, które „polega na przypisywaniu danemu fragmentowi tekstu jednego lub kilku słów podstawowych, co pozwala na późniejszą identyfikację danej wypowiedzi” [Kvale, 2011, s. 172]. Autor pisze, że kodowanie i kategoryzacja to pojęcia używane zamiennie. Ten sposób przedstawienia informacji pochodzących z wywiadu zastosowano w końcowej części pracy poświęconej działalności kolektywu Artykuł 6.

Prawa człowieka i prawa osób niepełnosprawnych – uwagi wstępne

Na pierwszych stronach niniejszej pracy należy odnieść się (przynajmniej skrótowo) do stanu praw dotyczących osób niepełnosprawnych, w szczególności kobiet. Celem tego fragmentu jest uświadomienie czytelnikowi, jak niewątpliwe nowe i nadal istotne jest omawiane zagadnienie oraz jak duże zmiany zaistniały w postrzeganiu osób niepełnosprawnych w świadomości społecznej. Warto zaznaczyć, że proces zmiany w postrzeganiu i przestrzeganiu praw osób z niepełnosprawnościami nadal trwa i jest procesem dynamicznym.

Pogląd na prawa człowieka głoszący, że są one powszechne, równe i takie same dla każdej jednostki ludzkiej przeważa dopiero od połowy XX wieku [Jankowska 2011, s. 25]. Społeczeństwo powoli akceptuje tezę o równości ludzi bez względu na płeć, rasę, urodzenie czy status materialny. Trudno jest natomiast upowszechnić przekonanie, że są grupy społeczne, które znajdują się w niekorzystnym położeniu i potrzebują wsparcia, aby móc korzystać z powszechnie przysługujących praw. Jedną z tych grup są osoby niepełnosprawne, a w szczególności kobiety z niepełnosprawnościami.

Warto podkreślić, że jesteśmy obecnie w przełomowym okresie, jeśli chodzi o przestrzeganie praw osób niepełnosprawnych i prowadzony na ten temat dyskurs publiczny. W czasach starożytnych choroba i kalectwo uważane były za przekleństwo, karę bogów, a wszelkie odstępstwa od normy skutkowały eliminacją ze społeczeństwa. Sam Arystoteles i Platon przedstawiali pogląd, że należy wykluczać osoby niepełnosprawne. Obecnie niepełnosprawność postrzegana jest jako następstwo „barier tworzonych przez społeczeństwo, ograniczenie o charakterze funkcjonalnym wykazującym zależność socjokulturową” – to zasadnicza zmiana w podejściu do problemu niepełnosprawności [Żuraw, 2016, s. 34].

Przez wieki główną postawą wobec osób niepełnosprawnych była niechęć i wrogość. Rozwój idei chrześcijaństwa spowodował zmianę w postrzeganiu ludzi chorych czy niedołączonych jako tych słabszych, potrzebujących litości [Nowińska, Nowiński, 2014, s. 119-121]. Człowiek niepełnosprawny nierzadko budził lęk, niepokój, wstręt, a czasem – fascynację. Niepełnosprawni, aby się utrzymać, polegali na wsparciu rodziny, przyłączali się do ulicznych cyrków bądź żebrali na ulicach. Do dziś ma to miejsce w krajach ubogich, wyniszczonych wojnami [Żuraw, 2016]. Śmiem przypuszczać, obserwując doniesienia medialne, że do tej pory istnieje spora grupa osób niepełnosprawnych, które są wykluczone z życia społecznego, na skutek choćby ograniczonych możliwości samodzielnego poruszania się i braku wsparcia w tym zakresie.

Jak wspomniano, przełomowym dla tworzenia aktów prawnych stanowiących o prawach człowieka był okres po II wojnie światowej. Podstawowym dokumentem jest *Powszechna deklaracja praw człowieka* z 10 grudnia 1948 r. W deklaracji tej podkreśla się równość wobec prawa bez względu na rasę, kolor skóry, płeć, język, wyznanie, poglądy polityczne i inne, orientację seksualną, narodowość, pochodzenie społeczne, majątek, urodzenie i inne (Art. 2). Deklaracja wymienia katalog praw człowieka, a są to: prawo

do życia, wolności i bezpieczeństwa, prawo do uznawania jego osobowości prawnej, prawo do ochrony prawnej i ochrony przed dyskryminacją, prawo do swobody przemieszczania się, prawo do własności, wolności zgromadzeń i stowarzyszeń, udziału w rządzeniu państwem, prawo do ubezpieczenia społecznego, dostępu do pracy wraz z wypoczynkiem, do ochrony zdrowia i pomocy społecznej, prawo do nauki i uczestnictwa w życiu kulturalnym, prawo do zawarcia związku małżeńskiego po uzyskaniu pełnoletniości [Jurczyk, 2009]. Cechą wspólną praw człowieka jest ich powszechność, przynależność ze względu na sam fakt urodzenia oraz niezbywalność (nie można człowieka pozbawić jego praw) [Osiałyński, 1998].

Deklaracja praw człowieka została przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w 1948 r., natomiast 19 stycznia 1993 r. Polska ratyfikowała europejską konwencję praw człowieka. Stronami konwencji jest 47 państw członkowskich Rady Europy. Na tej podstawie Polska zobowiązała się zapewnić swoim obywatelom poszanowanie praw człowieka. Gwarantuje to również Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej [Dz.U. z 1997 r. nr 78, poz. 483], w szczególności jej rozdział II. Celem niniejszego artykułu nie jest szczegółowa analiza aktów prawnych ani przegląd definicji pojęcia „prawa człowieka” czy też opis historyczny kształtowania się praw człowieka, stąd moje odesłanie w tym miejscu do literatury przedmiotu [Rybicka-Nowek, 2012; Nowak, 2012; Jurczyk, 2009; Osiałyński, 1998; Tytko, 2010].

W 2003 r. Rada Europy wydała raport pt. *Discrimination against women with disabilities* [Beleza, 2003], który został opracowany przez zespół niepełnosprawnych kobiet. Zespół ten przedstawił zalecenia w sprawie zwalczania dyskryminacji kobiet niepełnosprawnych, w których mowa m.in. o konieczności podejmowania badań na temat sytuacji kobiet z niepełnosprawnościami i działań specjalnych – również w zakresie ich seksualności – ponadto o tym, że w badaniach statystycznych na grupach niepełnosprawnych powinien być wyraźny podział na kobiety i mężczyzn. Państwa członkowskie winny opracować krajowe programy obejmujące rozwiązanie ważnych dla niepełnosprawnych kobiet zagadnień, przy uczestnictwie samych zainteresowanych. Istotne są również kampanie i programy informacyjne o problemach niepełnosprawnych kobiet i dziewcząt, adresowane do całego społeczeństwa, tworzone przy ich aktywnym udziale. Powinny istnieć zalecenia, np. dla instytucji zdrowia czy edukacji, mówiące o tym, że niepełnosprawne dziewczęta i kobiety mogą w pierwszej kolejności korzystać ze

wszystkich systemów i programów przeznaczonych dla ogółu społeczeństwa [Nowak, 2012].

Na gruncie praw człowieka powstał szereg aktów prawnych dotyczących osób niepełnosprawnych. Szczegółowo wymienia je i omawia w swojej publikacji M. Jankowska [2011]. *Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych* to międzynarodowy traktat, przyjęty przez Zgromadzenie Ogólne ONZ dopiero 13 grudnia 2006 r. Polska jako członek Unii Europejskiej ratyfikowała Konwencję ustawą z dnia 15 czerwca 2012 r. Skutkiem tego jest również zobowiązanie Polski do podjęcia wszelkich efektywnych środków, aby zapewnić równe traktowanie osób z niepełnosprawnościami. Konwencja podkreśla, że osoby niepełnosprawne powinny mieć możliwość niezależnego życia, a także pełnego uczestnictwa we wszystkich jego dziedzinach. Polska jest zobowiązana zapewnić osobom niepełnosprawnym dostęp do uczestnictwa w życiu społecznym. Ponadto „osoby niepełnosprawne powinny korzystać z pewnych szczególnych praw, swoistych dla tej grupy społecznej – po to, aby mogły w takim samym stopniu korzystać z praw przysługujących wszystkim ludziom” [Przybysz, 1997]. Jest to krok milowy w postrzeganiu osób z niepełnosprawnością jako tych, które są w stanie aktywnie uczestniczyć w społeczeństwie, a nie być „jedynie odbiorcami wsparcia, opieki społecznej czy biernym przedmiotem decyzji innych osób” [Trociuk, 2016, s. 6]. W literaturze przedmiotu pojawiają się następująco brzmiące postulaty: „należy oprócz pomocy nastawionej na adaptację jednostki zadbać o przekształcenie społecznej przestrzeni życiowej, tak aby była ona dostosowana do potrzeb wszystkich członków zbiorowości” [Mikołajów, 2015]. Ten postulat w mojej ocenie nadal jest w trakcie realizacji. Proces przekształcania przestrzeni społecznej, tak aby była ona dostępna dla wszystkich członków społeczności, nie został w pełni zakończony.

W artykule 1 *Konwencja o prawach osób z niepełnosprawnościami* „zapewnienia pełne i równe korzystanie ze wszystkich praw człowieka i podstawowych wolności przez wszystkie osoby niepełnosprawne”. W katalogu szczegółowych praw osób niepełnosprawnych można wymienić m.in. prawo do równości i niedyskryminacji, do dostępności, prawo dostępu do wymiaru sprawiedliwości, prawo do samodzielnego życia, do bycia włączonym do społeczności, prawo do mobilności, rehabilitacji, edukacji oraz pracy, a także prawo do udziału w życiu publicznym i kulturalnym, wypoczynku i sporcie [Mikołajów, 2015]. W tym miejscu należy ponownie zaznaczyć, że zmiany społeczne dotyczące przestrzegania praw w wymienionych powyżej obszarach właśnie

się dokonują, a tempo tych zmian mogłoby stanowić interesujący przedmiot badań.

Podkreślono również w Konwencji równość kobiet i mężczyzn z niepełnosprawnością wobec prawa. Co najważniejsze w kontekście tematu tejże pracy, Konwencja w artykule 6 podkreśla prawa niepełnosprawnych kobiet i dziewcząt, dostrzegając, że ta grupa jest „narażona na wieloraką dyskryminację”. Państwo powinno zapewnić kobietom niepełnosprawnym: „pełen rozwój, awans i wzmocnienie pozycji (...) w celu zagwarantowania im możliwości wykonywania i korzystania z praw człowieka i podstawowych wolności”. Artykuł ten w szczególności odnosi się do przestrzegania praw kobiet w zakresie wolności od wykorzystywania, przemocy i nadużyć, a także ich praw do niezależnego życia, pełnego uczestnictwa w życiu społecznym, ochrony socjalnej i ochrony zdrowia, macierzyństwa i planowania rodziny [Tomczyk, 2017, s. 31]. Realizacja tego artykułu może przejawiać się w możliwości zarobkowania, a co za tym idzie – w możliwości bycia niezależną kobietą z niepełnosprawnością. Przemoc i nadużycia wobec kobiet niepełnosprawnych mogą być widoczne w aspekcie pozycji kobiety z niepełnosprawnością w rodzinie. Prawo do wolności odzwierciedlać się może w ewentualnym macierzyństwie oraz w pełnym dostępie do usług ginekologicznych. Zagadnienia te i stan przestrzegania omawianych praw przedstawiono w dalszej części tekstu.

Istotną rolę w walce o prawa kobiet niepełnosprawnych odgrywa dokument o nazwie: *Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 26 kwietnia 2007 r. w sprawie sytuacji kobiet niepełnosprawnych w Unii Europejskiej* (2006/22779(INI)). W dokumencie tym podkreślono, że „niepełnosprawne kobiety są ofiarami dyskryminacji wielorakiej (z powodu płci biologicznej i płci kulturowej, rasy, niepełnosprawności i upośledzenia), są również bardziej narażone na ubóstwo i wykluczenie społeczne” [Nowak, 2012, s. 210]. Jednocześnie wysunięto postulat lepszego stosowania prawa antydyskryminacyjnego w zakresie równouprawnienia płci, uwzględnienia potrzeb kobiet niepełnosprawnych oraz zaoferowania im wsparcia w zakresie m.in. kształcenia, zatrudnienia, polityki mieszkaniowej, transportu, opieki zdrowotnej i społecznej, a także działalności antyprzemocowej. Dokument uwypukla konieczność podjęcia wszelkich możliwych działań, w tym legislacyjnych, „w celu odbiurokratyzowania systemu pomocy oraz zwiększenia środków dla kobiet” [Nowak, 2012, s. 214]. Podkreśla on potrzebę większego ekspozowania i poprawy medialnego wizerunku kobiet niepełnosprawnych oraz powinność wspierania organizacji pozarządowych, działających na rzecz ko-

biet niepełnosprawnych. Istotne jest również tworzenie sieci porozumienia i wymiany informacji pomiędzy kobietami niepełnosprawnymi [Nowak, 2012]. Śmiem sądzić, że w kwestii dostępu do kształcenia oferta dla kobiet niepełnosprawnych poszerza się z roku na rok (np. studia on-line, finansowanie środków PFRON). Natomiast ten wspomniany medialny wizerunek kobiet z niepełnosprawnościami zdecydowanie nie jest akcentowany. Nadal prezenterami telewizyjnymi są osoby pełnosprawne, a jak wspomniano w dalszej części artykułu, aktorzy pełnosprawni grają rolę (o ironio!) niepełnosprawnych. Polityka mieszkaniowa oraz dostęp do opieki medycznej – na przykładzie chociażby foteli ginekologicznych (o tym w dalszej części tekstu) – pozostawiają wiele do życzenia.

Nie odnaleziono również źródeł wiedzy, w szczególności artykułów naukowych i sprawozdań, odnoszących się do sposobów czy też zakresu wspierania organizacji pozarządowych działających na rzecz kobiet z niepełnosprawnościami.

Bardziej aktualny dokument o tym samym znaczeniu nosi nazwę: *Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 29 listopada 2018 r. w sprawie sytuacji kobiet niepełnosprawnych*. Nie jest celem niniejszej pracy wymienianie wszystkich punktów uwzględnionych w Rezolucji, wspomnieć jednak należy o zapisie zalecającym, że z niepełnosprawnymi kobietami i dziewczętami należy się „blisko konsultować za pośrednictwem ich organizacji przedstawicielskich i aktywnie angażować je w opracowywanie i wdrażanie prawodawstwa i polityki w celu zapewnienia niedyskryminacji i równych szans, a także w monitorowanie ich skuteczności” [Rezolucja Parlamentu Europejskiego, 2018].

W piśmiennictwie znajdziemy informację, że ustawodawstwo polskie nie łączy pojęć „kobieta” i „niepełnosprawność”, i „dyskryminacja”. Zestawienie słów „kobieta” i „niepełnosprawność” we wzajemnym odniesieniu nie występuje. Fakt ten został nazwany luką ustawodawczą, wynikającą najprawdopodobniej z „braku refleksji prawnej”, która powstała na skutek m.in. braku badań w tym zakresie lub braku głośnych postulatów środowisk kobiet niepełnosprawnych, mówiących o problemie podwójnej dyskryminacji [Radziszewska, 2008, s. 37]. Na kwestię braku prawnej definicji pojęcia „dyskryminacji wielorakiej” zwracała uwagę już była Rzecznik Praw Obywatelskich Irena Lipowicz [Pismo RPO, 2014]. Problem podwójnej dyskryminacji wydaje się być społecznie akceptowany lub niedostrzegalny.

Fragment ten należy traktować jako zsyntetyzowany obraz sytuacji osób z niepełnosprawnością (OzN), przedstawiany w kontekście uwarunkowań prawnych, mający na celu wprowadzenie w omawianą problematykę. Uwypuklenia natomiast wymaga fakt, że zarówno prawa człowieka, jak i prawa osób niepełnosprawnych, w tym szczególnie kobiet, to temat niezwykle istotny, jednak niezbyt atrakcyjny i powszechnie poruszany w opinii społecznej. Brak jest pogłębionych analiz aktów prawnych czy też komentarzy prawniczych w zakresie zagadnienia praw kobiet niepełnosprawnych. Z uwagi na brak kompetencji w zakresie prawa również i ja tego nie czynię.

Kobiety niepełnosprawne w Polsce

Aby zrozumieć sens i konieczność wdrażania i egzekwowania zaleceń wymienionych powyżej, należy choćby skrótowo wspomnieć o najważniejszych problemach kobiet z niepełnosprawnościami, z którymi borykają się one w życiu codziennym.

Stereotypowe podejście do sytuacji kobiet niepełnosprawnych odnosi się do wzorów kulturowych, np. wychowania aseksualnego, życia przy rodzinie w roli pomocnika, bez możliwości funkcjonowania w roli matki, żony, niemożności dokonywania samodzielnych wyborów życiowych, również w kwestii zatrudnienia – ze względu na obawy rodziny związane z utratą renty. W jeszcze gorszej sytuacji są kobiety niepełnosprawne intelektualnie, które uważane są za „wieczne dzieci” i wychowywane w myśl tego stereotypu [Kościelska, 2000, s. 8]. Kobiety niepełnosprawne nierzadko są „przedstawiane jako osoby niekompetentne, niemające odpowiedniego przygotowania i możliwości pełnienia wielu ról, osoby niesamodzielne, zależne”, niezdolne do prowadzenia samodzielnie gospodarstwa domowego i dlatego muszące podporządkować się swoim bliskim [Ciaputa, Król, Warat, 2014].

W literaturze przedmiotu znajdziemy stwierdzenie, że kobiety niepełnosprawne to osoby bezpłciowe bądź tzw. trzecia płeć (istnieją toalety dla kobiet, mężczyzn i osób niepełnosprawnych). Pojęcie „kobiecość” nie wiąże się z pojęciem „niepełnosprawność”, kobiety niepełnosprawne są postrzegane jako aseksualne. Bycie kobiecą oznacza bycie w pełni sprawną, atrakcyjną fizycznie. Tutaj silnie zaznacza się podwójna dyskryminacja. Zagadnienie kobiecości kobiet niepełnosprawnych dość ciekawie omawia J. Belzyt [2009], dokonując analizy ich narracji w Internecie. Autorka przytacza przykład osoby, której trudno było pogodzić się z faktem, że z powodu

niepełnosprawności nie włoży już butów na obcasie, które dla niej stanowią symbol, kwintesencję kobiecości. Pisze, że kobiety zamieszczają na portalach internetowych swoje zdjęcia na wózku i bez niego, z żalem obserwując większą ilość wejść na zdjęcia bez sprzętu inwalidzkiego.

M. Radziszewska [2008] zauważa, że nawet w mediach (np. w serialach) sprawni aktorzy odgrywają role niepełnosprawnych. Autorka postuluje przeprowadzenie pogłębionej diagnozy sytuacji kobiet niepełnosprawnych w społeczeństwie, a także kampanii społecznej uświadamiającej, że kobiety niepełnosprawne nadal są kobietami, że należy je aktywizować zawodowo i społecznie oraz że istnieje potrzeba stworzenia dla nich systemu wsparcia, a także silnego ich lobby do współpracy z samorządami terytorialnymi.

Następnym problemem jest macierzyństwo kobiet niepełnosprawnych, postrzegane społecznie jako coś nieakceptowanego i niedostępnego dla nich, w szczególnych przypadkach budzące niedowierzanie i podziw. Nierzadko niepełnosprawnym kobietom wpaja się postawę niechęci do macierzyństwa i konieczność wyrzeczenia się go. Szerzej problematykę tę omawia A. Karpińska [2017], dokonując przy tym przeglądu literatury przedmiotu. Macierzyństwo kobiety niepełnosprawnej to problem podwójnej marginalizacji ze względu „na stan jej zdrowia oraz w dziedzinie prokreacji i życia małżeńskiego” [Wałachowska, 2017, s. 202]. Muszę jednak napisać, że jako córka kobiety z postępującą niepełnosprawnością w życiu codziennym nigdy nie spotkałam się z poglądami opisanymi w piśmiennictwie. Być może problem ten bardziej dotyczy kobiet, które zanim zdecydują się na ciążę, są już niepełnosprawne w stopniu znacznym. A być może jest to mój subiektywny punkt widzenia dziecka, dla którego niepełnosprawność matki była normalną i oczywistą codziennością.

Skoro już ustaliliśmy, że osoba niepełnosprawna to też kobieta, warto zasygnalizować konieczność korzystania ze specjalistycznych konsultacji lekarskich. W tej kwestii służba zdrowia nie jest przygotowana do współpracy z niesprawną klientką. Jednak „prawdziwy problem stanowią bariery mentalne, brak właściwych standardów społecznych, brak powszechnej wiedzy o komunikowaniu się z osobami z różnymi niepełnosprawnościami” [Rydzewski, 2010, s. 229-231]. Cytowany autor podkreśla brak badań w zakresie poruszanej problematyki. W swojej publikacji odnosi się do słów M. Chodkowskiej, według której problemem może być również obawa kobiet niepełnosprawnych przed założeniem rodziny związana z tym, że ich niesprawność wpłynie na funkcjonowanie rodziny [Chodkowska, 1993 za: Rydzewski, 2010,

s. 331]. Kolejny problem to fakt, że „blisko 99% foteli ginekologicznych w Polsce nie jest wyposażonych w najprostsze podnośniki hydrauliczne” [Karbowska, s.a., za: Rydzewski, 2010, s. 232]. W badanie ginekologiczne bez wspomnianego podnośnika zaangażowane są osoby trzecie, starające się przetransportować niepełnosprawną kobietę na kozetkę, bądź unieść ją na fotelu. Jest to niezwykle krępująca sytuacja. Nasuwa się pytanie: Dlaczego tak jest? Przecież kobiety niepełnosprawne mają prawo do ochrony zdrowia. To tak oczywiste, a jednak wymaga przypominania i egzekwowania tego prawa. Okazuje się, że aż 42% kobiet niepełnosprawnych fizycznie za czynnik utrudniający im korzystanie z opieki ginekologicznej uważa „dyskomfort podczas przeprowadzanego badania ginekologicznego oraz niezadowolenie z jakości wizyty u ginekologa” [Radomski, Jarząbek-Bielecka, Sowińska-Przepiera, 2010, s. 36-42]. Natomiast kobiety z uszkodzeniem słuchu bądź wzroku doświadczają problemów głównie w zakresie komunikacji z personelem [Sulima et al., 2015].

Z przeglądu literatury przedmiotu wyłania się również problem związany z transportem, a mianowicie: „kobiety z niepełnosprawnościami rzadko kiedy dysponują własnymi środkami transportu”, co na ogół spowodowane jest trudną sytuacją ekonomiczną, utrudnionym dostępem do rynku pracy oraz nadopiekuńczością otoczenia [Ciaputa, Król, Warat, 2014, s. 288]. Ta grupa zmuszona jest do korzystania z pomocy rodziny bądź z transportu publicznego, gdzie obserwuje się „nieprzychylnie nastawienie osób obsługujących środki transportu”, co nasila zjawisko wycofania się kobiet z przestrzeni publicznej.

Problemem kobiet niepełnosprawnych jest również przemoc, w tym nierzadko seksualna [Ciaputa, Król, Warat, 2014]. Statystyki podają, że kobiety z niepełnosprawnościami są „trzykrotnie bardziej narażone na przemoc (psychiczną, fizyczną, jak również ekonomiczną) niż kobiety pełnosprawne” [Zadrozny (red.), 2015, s. 16]. Inne źródła mówią, że 80% kobiet niepełnosprawnych to ofiary przemocy psychicznej lub fizycznej [Pismo RPO, 2014]. Główne przyczyny tego stanu rzeczy to zależność od opiekuna. Jednak rzeczywista skala przemocy wobec kobiet niepełnosprawnych jest nieznaną, czego powodem jest brak aktualnych statystyk i dokładnego gromadzenia danych na ten temat.

Zjawisko naruszenia praw i wolności kobiet niepełnosprawnych występuje w środowisku rodzinnym i lokalnym, na płaszczyźnie edukacji i w życiu zawodowym. Szczegółowo problemy kobiet niepełnosprawnych oraz

propozycje ich rozwiązań zostały przedstawione np. w obszernym opracowaniu autorstwa U. Tomczyk [2017]. W niniejszym artykule zamiarem jest tylko ich zasygnalizowanie.

W piśmiennictwie używa się zwrotu „feminizacja niepełnosprawności” [Tomczyk, 2017], które odnosi się do faktu, że w grupie niepełnosprawnych osób dominują kobiety. „W Unii Europejskiej żyje ok. 46 mln niepełnosprawnych kobiet i dziewcząt, co stanowi około 16% całkowitej liczby kobiet i 60% całkowitej populacji osób niepełnosprawnych” [Rezolucja Parlamentu Europejskiego, 2018]. Dane statystyczne podają, że kobiety z niepełnosprawnościami w Polsce stanowią prawie 15% ogółu kobiet. Istnieje następująca prawidłowość: im starsza jest grupa wiekowa, tym wyższy jest w niej udział kobiet niepełnosprawnych. Najwięcej kobiet z orzeczeniem o niepełnosprawności lub niezdolności do pracy miało 59 lat (36,6 tys.) [Osuch, 2019]. Do niedawna kobiety stanowiły większy odsetek w grupie niepełnosprawnych studentów [GUS, 2017]. Co ciekawe, dziewczęta i kobiety niepełnosprawne stanowią jedynie 1/3 populacji uczniów niepełnosprawnych [Mrugłska (red.), 2012]. Te dane statystyczne wskazują, że skala problemu jest ogromna. Prawdopodobnie każdy z czytelników zna lub znał kobietę niepełnosprawną, w związku z tym powszechność omawianej problematyki jest jak najbardziej aktualna. W tym miejscu warto wspomnieć, że nie każda niepełnosprawność jest widoczna, w szczególności dotyczy to kobiet niesłyszących, upośledzonych i cierpiących na choroby psychiatryczne, których atrybutem nie jest wózek inwalidzki. Trudno nie zgodzić się ze zdaniem P. Stanisławskiego [2008], że „osoby z widoczną niepełnosprawnością zawsze będą odbierane jako bardziej wiarygodne”, co oznacza, że osoby z niewidoczną niepełnosprawnością traktuje się z niedowierzaniem, bez zrozumienia.

Kolejnym problemem jest zatrudnienie kobiet z niepełnosprawnościami. To choroba lub niepełnosprawność są przyczynami bezrobocia dla 23,8% osób, 34,6% stanowią mężczyźni, a 15,1% kobiety [Zgierska (red.), 2019]. Niepełnosprawne kobiety rzadziej niż mężczyźni podejmują aktywność zawodową i zdecydowanie częściej samotnie wychowują dzieci [Wałachowska, 2017; Ostrowska, 2015]. Obecnie obserwować można wzrost wskaźnika zatrudnienia niepełnosprawnych kobiet o +1,4%. Opracowania statystyczne podają, że obecnie spada stopa bezrobocia niepełnosprawnych kobiet o -7,7% (*Kobiety i mężczyźni na rynku pracy*, 2018, s. 6, 14). Co istotne, odsetek pracujących wśród niepełnosprawnych absolwentów jest nieznacznie niższy wśród

kobiet (68,7%) w porównaniu z mężczyznami (75,1%) [Chłoń-Domińczak et al. (red.), 2018, s. 59].

Ponadto warto wspomnieć, że sytuacja społeczna związana z aktywnością zawodową kobiet niepełnosprawnych w Unii Europejskiej jest trudniejsza niż w przypadku mężczyzn, świadczą o tym dane statystyczne: 45% niepełnosprawnych kobiet w wieku produkcyjnym (tj. w wieku 20–64 lat) jest biernych zawodowo, ten sam problem dotyczy 35% mężczyzn [Rezolucja Parlamentu Europejskiego, 2018].

Na tle zasygnalizowanych powyżej problemów wyłania się potrzeba podjęcia działań mających na celu spowodowanie zmiany. Nie tylko w sferze społecznej świadomości, ale również w zakresie respektowania praw kobiet z niepełnosprawnościami. Wymienione skrótowo problemy dotyczące kobiet z niepełnosprawnościami mają jedynie zasygnalizować a zarazem ukazać sens i znaczenie przestrzegania praw kobiet z niepełnosprawnościami, a także podstawy konieczności ich przestrzegania.

Instytucje zajmujące się przestrzeganiem praw kobiet niepełnosprawnych

Teraz, gdy już wiemy dlaczego tak istotne jest publiczne nawoływanie do przestrzegania praw kobiet z niepełnosprawnościami, i zdajemy sobie sprawę z wagi problemu, przejdziemy do następnego zagadnienia. Dotyczy ono działalności wybranych podmiotów zajmujących się kwestiami związanymi z przestrzeganiem praw kobiet z niepełnosprawnościami. Na ich tle wyłania się nowa organizacja pozarządowa o nazwie Artykuł 6. – o której piszemy dalej w artykule. Podmioty działające na rzecz praw kobiet z niepełnosprawnościami zostaną przedstawione w niniejszym opracowaniu skrótowo, gdyż jego celem nie jest szerokie omówienie działalności ich wszystkich. Zamiarem jest pokazanie działalności Artykułu 6. oraz wspomnienie o działalności innych tego typu organizacji, aby wykazać, że Artykuł 6. nie jest jedyny. W myśl zasady: od ogółu do szczegółu, ten podrozdział rozpoczyna się wymienieniem instytucji o najszerszym polu działania, czyli instytucji nadrzędnych, których działalność odnosi się do wszystkich osób z niepełnosprawnościami. Następnie odniesiono się do działalności bardziej popularnych organizacji pozarządowych. Tutaj skoncentrowano się jedynie na tych podmiotach, które działają na rzecz praw kobiet z niepełnosprawnościami. Po uzyskaniu wstępnego rozeznania w temacie można powiedzieć, że instytucji

takich jest niewiele. Te istniejące mocno akcentują swoje cele i je realizują, często z powodzeniem.

Główną instytucją zajmującą się przestrzeganiem praw osób niepełnosprawnych jest **Komitet do spraw Praw Osób Niepełnosprawnych**, gdzie osoby poszkodowane mogą składać petycje w sytuacji naruszenia postanowień Konwencji [Jankowska, 2011]. Niestety polscy obywatele, a także cudzoziemcy, których prawa zostały naruszone przez polskie organy władzy publicznej, nie mogą składać skarg do Komitetu do spraw Praw Osób Niepełnosprawnych, gdyż Polska nie podpisała tzw. Protokołu fakultatywnego [Torciuk (red.), 2013].

Na gruncie polskim instytucją, która zajmuje się przestrzeganiem praw i wolności zagwarantowanych w Konstytucji RP, jest **Rzecznik Praw Obywatelskich**. Dotychczas RPO podejmował działania w imieniu osób niepełnosprawnych w wielu obszarach [Torciuk (red.), 2013]. Przykładem może być publikacja *Przeciwdziałanie przemocy wobec kobiet, w tym kobiet starszych i kobiet z niepełnosprawnościami. Analiza i zalecenia*, wydana na łamach czasopisma „Biuletyn Rzecznika Praw Obywatelskich” [Mazurczak et al., 2013].

Niezwykle ważną rolę odgrywa **Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Osób Niepełnosprawnych** działające przy Ministerstwie Rodziny, Pracy i Polityki Społecznej. Biuro pełnomocnika składa się z siedmiu wydziałów. Wydział do spraw Komunikacji Społecznej i Promocji zajmuje się m.in. współpracą z organizacjami pozarządowymi w kwestiach dotyczących problematyki osób niepełnosprawnych, prowadzeniem postępowań wynikających ze skarg obywateli oraz podejmowaniem interwencji w sprawach zgłaszanych przez obywateli, a także poradnictwem i organizacją konferencji na temat osób niepełnosprawnych [Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Osób Niepełnosprawnych, s.a.].

Obecnie istnieje tendencja do tworzenia stanowisk, aby zaradzić konkretnemu pojawiającemu się problemowi, np. stanowisk pełnomocnika rektora ds. osób niepełnosprawnych na uniwersytetach czy tym podobnych – w urzędach miast. Coraz częściej również organizacje pozarządowe podejmują działania na rzecz zmian w prawie i zmian społecznych, świadcząc pomoc ludziom, których prawa są naruszane. „Ważnym partnerem w opracowywaniu praktycznych działań w zakresie wdrażania Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych są organizacje zrzeszające osoby niepełnosprawne” [Waszkielewicz (red.), 2006, s. 206]. Filarem działalności rzeczniczej jest wywieranie wpływu na decydentów. Odbywa się to za pomocą kampanii

społecznych, dialogu obywatelskiego, konsultacji, monitoringu, podnoszenia świadomości społecznej poprzez akcje edukacyjne i szkolenia, plakaty, ulotki, prezentację niezależnych badań, networking i pracę z mediami, marsze i protesty, wystawy w miejscach publicznych i inne formy medialnego nagłaśniania problemu. „Podstawowym celem działań rzeczniczych jest doprowadzenie do zmian konkretnych przepisów i sposobu ich realizacji, co jest warunkiem koniecznym dla poprawy sytuacji reprezentowanej grupy społecznej” [Waszkielewicz (red.), 2006, s. 209]. W literaturze przedmiotu można wyróżnić trzy podejścia do działalności rzeczniczej: prowadzonej dla osób, których dotyczy problem; prowadzonej wspólnie z tymi osobami; prowadzonej bezpośrednio przez osoby dotknięte danym problemem. Sam rzecznik może odgrywać kilka ról w naświetlaniu problemów osób niepełnosprawnych, są to: reprezentowanie, towarzyszenie, wzmacnianie, mediacja, modelowanie, negocjowanie, sieciowanie, czyli budowanie koalicji społecznych między organizacjami działającymi na rzecz niepełnosprawnych [Waszkielewicz (red.), 2006].

Wiele projektów na rzecz kobiet niepełnosprawnych prowadzą fundacje czy też stowarzyszenia, które na co dzień nie ograniczają się tylko do działalności na rzecz jednej płci. Dobrym przykładem jest **Fundacja Otwórz Oczy** i zrealizowany przez nią program „Otwórz oczy na mamy”. Wydała ona serię książeczek „Porozmawiajmy o uczuciach”, aby zwrócić uwagę „na wartość osobistą, rodzinną, ale również społeczną rodzicielstwa osób niepełnosprawnych” [Rydzewski, 2010, s. 233].

Inną organizacją, bardzo prężnie działającą na arenie międzynarodowej, było **Stowarzyszenie Strefa Venus z Milo**. Organizację założyła Aneta Bilnicka w 2014 r., niestety z powodu braku nakładów finansowych w roku ubiegłym zakończyło ono działalność. Stowarzyszenie podejmowało aktywność na rzecz edukacji i obrony praw kobiet z niepełnosprawnościami, jego sukcesem jest np. wypracowanie w 2017 r. rekomendacji zmian dla systemu wsparcia osób z niepełnosprawnościami w Polsce [Ogólnopolska Baza Ekspertek, s.a.].

Kolejną organizacją jest **Stowarzyszenie Kobiet Niepełnosprawnych ONE**. Stowarzyszenie podejmuje działania edukacyjno-informacyjne i lobby-styczne na rzecz likwidacji barier architektonicznych, opracowało także pilotażowy program mieszkań wspomaganych. „Istotnym celem stowarzyszenia jest działanie na rzecz deinstytucjonalizacji, czyli wsparcie osób niepełnosprawnych w prowadzeniu niezależnego życia” [One.PL (s.a.)]. Stowarzysze-

nie funkcjonuje od 2004 r., a od 2009 r. ma status organizacji pożytku publicznego. Osoby zrzeszone opracowały poradnik skierowany do kobiet niepełnosprawnych, pochodzących z małych miejscowości. Obejmuje on następujące zagadnienia: „informacje o zatrudnieniu, wychowaniu dzieci, podatkach, ulgach i możliwościach uzyskania wsparcia w wielu dziedzinach i instytucjach” [One.PL (s.a.)].

Nieformalną grupą kobiet od niedawna działającą w Polsce jest kolektyw o nazwie **Artykuł 6**. Organizacja ta nie doczekała się do tej pory opisu w czasopismach naukowych. Zgodnie z założonym i wspomnianym we wstępie celem poniżej przedstawiono zakres działalności i cel, jaki prześwieca Artykułowi 6. Przedstawiono informacje na jego temat uzyskane przy pomocy wywiadu. Organizacja nie jest tajna, a kobiety, które uczestniczyły w wywiadzie, nie ukrywały swojej tożsamości.

Co oznacza nazwa kolektywu? Artykuł 6. to kolektyw założony i prowadzony przez niepełnosprawne aktywistki, również naukowczynie, artystki i liderki. Jak można się domyślić, nazwa kolektywu nawiązuje do artykułu 6 *Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami*, który stanowi o zakazie dyskryminacji i konieczności zapewnienia równego dostępu do wszelkich usług dla dziewczyn i kobiet z niepełnosprawnościami.

Przekonania członkiń. W kolektywie działają aktywistki, które „podzielają pogląd, że kobiety narażone są na dyskryminację wieloraką”. Są one „przekonane, że sytuacja kobiet i dziewczynek z niepełnosprawnością jest odmienna od sytuacji mężczyzn i chłopców z niepełnosprawnością”. Dodatkowo uważają, że aspekty wpływające na sytuację kobiet i dziewczynek z niepełnosprawnością są właściwie niewidoczne w polskim dyskursie o prawach osób z niepełnosprawnością.

Kim są członkinie? Kolektyw jest pomysłem wspólnym kobiet, toteż trudno wymieniść jedną pomysłodawczynię. Zrzesza on 12 osób, w tym 11 członkiń-założycielek, ma charakter feministyczny, a współtworzą go kobiety z niepełnosprawnościami różnego rodzaju oraz bez nich. Sam fakt powstania w Polsce tego rodzaju feministycznego kolektywu jest wydarzeniem bez precedensu, „również w perspektywie międzynarodowych działań aktywistycznych”.

Pierwsze kroki. Pierwsze działania grupy związane są z sesją dotyczącą kobiet z niepełnosprawnościami, która odbyła się na III Kongresie Osób z Niepełnosprawnościami 25 października 2017 r.

Strategia działania. Strategia funkcjonowania kolektywu odnosi się do wszystkich aktywności rzeczniczych, „aktywistycznych i empowermentowych, które wspierają realizację całej konwencji ONZ”, a w szczególności artykułu 6, jak również rekomendacji dla Polski sporządzonych przez Komitet ONZ w 2018 r.

Artykuł 6. działa na wielu polach równolegle, a oto kilka z nich:

1. „Staramy się tworzyć przestrzeń i warunki dla kobiet z niepełnosprawnościami, aby mogły same zdefiniować, jakie kwestie są dla nich istotne.
2. Staramy się włączać kwestie związane z kobietami i dziewczynkami z niepełnosprawnością w główny nurt dyskursu o prawach osób z niepełnosprawnościami na różnych poziomach – w środowisku osób z niepełnosprawnościami, na poziomie władz samorządowych i rządowych oraz w obszarze usług, a także na forum międzynarodowym, np. poprzez alternatywne – do rządowych – raporty z realizacji dokumentów międzynarodowych ratyfikowanych przez Polskę.
3. Podejmujemy działania mające na celu wzmocnienie kobiet z niepełnosprawnością.
4. Rozpowszechniamy wyniki badań związanych z sytuacją kobiet i dziewczyn z niepełnosprawnością” (wypowiedź Magdaleny Szaroty).

Wszelkie aktualne informacje na temat działalności kolektywu działającego pod nazwą Artykuł 6. znajdują się na stronie <https://www.facebook.com/artikul6/>. Najważniejszym jego przedsięwzięciem był I Zjazd Kobiet z Niepełnosprawnościami oraz opublikowana po zjeździe deklaracja, której treść przez długi czas wyświetlała się jako pierwszy post na stronie.

Artykuł 6. w mediach społecznościowych jest bardzo aktywny, na stronie kolektywu cyklicznie publikowane są informacje na temat wydarzeń o tematyce związanej z niepełnosprawnością i problemów innych mniejszości. Oto wybrane zagadnienia poruszane w ramach działalności kolektywu:

- Informacje ze strony PFRON dotyczące np. konkursów na najlepsze prace magisterskie i doktorskie dotyczące niepełnosprawności;
- Informacje i odnośniki do blogów kobiet z niepełnosprawnościami, również obcojęzyczne. Autorki poruszają problemy pojawiające się w życiu codziennym, np. rozważania, czy życie niepełnosprawnych jest balastem;
- Informacje na temat nieakceptowanych społecznie zdarzeń z życia osób z niepełnosprawnościami, np. sytuacji autystycznego chłopca

zakwalifikowanego do udziału w akcji Lato w Mieście, który został odesłany do domu po godzinie uczestnictwa w niej. Co dziwne, czas wolny od zajęć organizowany był w szkole integracyjnej, w której pracuje wykwalifikowana kadra pedagogiczna. Jest to przykład wykluczenia dziecka, pozbawienia go prawa do uczestnictwa w życiu społecznym;

- Informacje upowszechniające działalność innych organizacji, np. Stowarzyszenia Inicjatyw Kobietych, które zajmuje się aktywizacją społeczno-zawodową kobiet, przede wszystkim z różnymi rodzajami niepełnosprawności. Stowarzyszenie inicjuje działania związane z aktywizacją zawodową i społeczną kobiet, wspiera ich rozwój oraz walczy z dyskryminacją kobiet niepełnosprawnych. Promocja dotyczy także Fundacji Akademia Młodych Głuchych, Fundacji Migawka, Funduszu Feministycznego, Fundacji Kulawa Warszawa, Fundacji Femi-noteka i innych;
- Informacje dotyczące różnych form aktywizacji osób z niepełnosprawnościami, np. spotkania „Taniec i niepełnosprawność: przekraczanie granic”, zorganizowanego przez Instytut Muzyki i Tańca;
- Upowszechnianie raportów dotyczących tematyki osób z niepełnosprawnościami, np. *Artyści z niepełnosprawnością w głównym nurcie kultury i sztuki*, który powstał po pierwszym spotkaniu Grupy ds. Sztuki i Niepełnosprawności (w ramach projektu Europe Beyond Access);
- Informacje na temat spotkań o tematyce niepełnosprawności, np. rozmowa pt. „Obrazy odrzucone. Na co nie chcemy patrzeć?” zorganizowana przez Teatr 21; spotkanie premierowe online wokół książki *Niezatapialna* poświęconej życiu i karierze Karoliny Hamer, wielokrotnej medalistki mistrzostw świata, paraolimpijki i niezłomnej aktywistki na rzecz praw kobiet. Również promocja książek dotyczących problematyki niepełnosprawności, np. publikacja Marii Reiman *Nie przywitam się z państwem na ulicy. Szkic o doświadczeniu niepełnosprawności*;
- Informacje na temat inicjatyw dla osób z niepełnosprawnościami, np. wsparcia warszawskiej straży miejskiej w dotarciu na wybory prezydenckie;
- Informacje na temat świąt kalendarzowych, np. 20 czerwca – Dzień Uchodźczyń i Uchodźców w Polsce; 18 czerwca – Dzień Autystycznej

- Dumy; 5 maja – Dzień Walki z Dyskryminacją wobec Osób z Niepełnosprawnościami; 17 maja – Międzynarodowy Dzień Przeciwko Homofobii, Bifobii i Transfobii;
- Wywiady z ludźmi nauki wypowiadającymi się na temat problemów kobiet z niepełnosprawnościami, np. rozmowa o rodzicielstwie osób z niepełnosprawnością intelektualną z dr Agnieszką Wołowicz;
 - Informacje na temat wydarzeń istotnych dla praw mniejszości, w których uczestniczą członkinie Artykułu 6., np. Aborcja Bez Granic Aborcja Bez Przerwy – 4h rozmów o aborcji. Informacje dotyczące przeciwdziałania homofobii oraz praw osób homoseksualnych – w miesiącu czerwcu, który (jak piszą) jest dla środowisk LGBT+ & sojusznicznych Miesiącem Dumy;
 - Informacje o problemach osób starszych umieszczonych w DPS, których prawa są łamane;
 - Informacje jak reagować na przemoc w rodzinie, oraz inne informacje, mające na celu zatrzymanie przemocy wobec kobiet niepełnosprawnych.

Rozmówczynie podkreślają, że są grupą nieformalną, toteż nie mają dużych możliwości. Widzą jednak potrzebę podejmowania działań na rzecz praw kobiet z niepełnosprawnościami, np. wprowadzenia kwestii praw kobiet z niepełnosprawnościami do debaty publicznej, polityk publicznych. W chwili obecnej sytuacja kobiet niepełnosprawnych jest niezauważona nie tylko przez polityków/decydentów, ale także przez znaczną część ruchu feministycznego i ruchu na rzecz praw osób z niepełnosprawnościami. Należy podjąć działania pomagające kobietom niepełnosprawnym zrzęcać się, być może na zasadzie grup wsparcia, w których jest szansa na wymianę doświadczeń, pomysłów na rozwiązanie sytuacji problemowych, ale przede wszystkim na „bycie razem”. Aktywistki upowszechniają działalność kolektywu za pośrednictwem mediów tradycyjnych i społecznościowych.

Spotkania i wydarzenia. Z uwagi na to, że członkinie mieszkają w różnych miejscach Polski oraz poza nią, cykliczne spotkania mają charakter online. Znaczącym wydarzeniem w działalności kolektywu było zorganizowanie **I Zjazdu Kobiet z Niepełnosprawnościami** i ich sojuszniczek, który miał miejsce 21 września 2019 r. W wydarzeniu wzięło udział 80 kobiet z różnymi niepełnosprawnościami z całej Polski, a także ich sojuszniczek i sojuszników. Zjazd odbył się w Biurze Rzecznika Praw Obywatelskich w War-

szawie. Osobiście miałam okazję w nim uczestniczyć. Zjazd udało się zorganizować dzięki dofinansowaniu z Funduszu Feministycznego.

Był on odpowiedzią na poczucie, że rekomendacje ONZ w kwestiach wspierania kobiet z niepełnosprawnościami z 2018 r. nie są sprawnie wdrażane w Polsce. W roku 2018 Polska była rozliczana z tego, w jakim stopniu wdrażane są przepisy Konwencji ONZ z 2012 r. Warto wspomnieć, że na skutek rozmów z rządem i organizacjami pozarządowymi sporządzono raport, który przedstawia sytuację i rekomendacje [Trociuk (red.), 2013].

I Zjazd Kobiet z Niepełnosprawnościami otwierał Rzecznik Praw Obywatelskich Adam Bodnar. Na wstępie podkreślił on, że tematyka dyskryminacji wielorakiej czy też krzyżowej jest jak najbardziej aktualna. Przypomniał, że Komitet ONZ nakazał wprowadzenie odpowiednich środków prawnych, które sprawnie zagwarantowałyby ochronę w kontekście Niebieskiej Karty oraz przepisów karnych, niezwykle istotne jest zapewnienie niepełnosprawnym kobietom - ofiarom przemocy - również adekwatnej pomocy. RPO podkreślił konieczność uznania praw kobiet z niepełnosprawnościami do ochrony zdrowia, ich praw reprodukcyjnych oraz konieczność zapewnienia im dostępu do świadczeń medycznych. Kobietom z niepełnosprawnościami należy zagwarantować możliwość wpływu na politykę w powyższym zakresie. Adam Bodnar zaznaczył, że biuro RPO stara się – z różnym skutkiem – przedstawiać rekomendacje władzom państwowym. Zauważył też problem wykluczenia transportowego kobiet niepełnosprawnych, co zilustrował dodatkowo fakt, że nie wszystkie kobiety dotarły na Zjazd.

Jedną z uczestniczek była Anna Rutz, Pełnomocnik Rektora Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu ds. Osób z Niepełnosprawnościami. Wypowiedziała się ona na temat tego, że „Polska jest już rok po wydaniu rekomendacji Komitetu ONZ dla rządu w sprawie osób z niepełnosprawnościami, a w polskim prawie nic się nie zmieniło”. Wspomniała o przypadkach przymusowej sterylizacji kobiet niepełnosprawnych oraz o przemocy wobec kobiet w ośrodkach szkolno-wychowawczych i domach pomocy społecznej.

W debacie głos zabrała także Katarzyna Bieranowska, która prowadzi na portalu Facebook fanpage o nazwie Pełnoprawna, aby przeciwdziałać wykluczeniu i dyskryminacji osób z niepełnosprawnościami. Aktywistka była uczestniczką posiedzenia Komitetu ONZ ws. wdrażania Konwencji ONZ o prawach osób z niepełnosprawnościami w Polsce. Wspomniała o raporcie nt. dostępności usług ginekologicznych dla kobiet z niepełnosprawnościami oraz o instytucji asystencji osobistej dla niepełnosprawnych matek, koniecz-

ności usprawnienia systemu wsparcia dla kobiet z niepełnosprawnościami, które są ofiarami przemocy, a przede wszystkim uwzględnienia kobiet niepełnosprawnych w przepisach prawnych i sprawnego wdrażania tych regulacji na różnych szczeblach.

Zjazd obejmował sesję plenarną, na której dyskutowano o rekomendacjach Komitetu ds. Osób z Niepełnosprawnościami ONZ. Odbyły się również dwa warsztaty: „Siła jest w siostrzeństwie – jak się wzajemnie wspierać i wzmacniać” oraz „Rzecznictwo we wspólnej sprawie – budowanie sojuszy i planowanie działań rzeczniczych”. Na wstępie uczestnicy mieli okazję swobodnie wypowiadać się o problemach, jakie ich spotykają w życiu codziennym, co w dalszej kolejności służyło budowaniu strategii działania rzeczniczego.

W Deklaracji kończącej I Zjazd Kobiet z Niepełnosprawnościami kobiety nawołują do wdrożenia zaleceń Komitetu ONZ. Treść Deklaracji jest następująca:

My, członkinie kolektywu „Artykuł 6.” oraz uczestniczki i uczestnicy pierwszego polskiego zjazdu kobiet z niepełnosprawnościami i ich sojuszniczek/ków, domagamy się podjęcia przez decydentów wszystkich szczebli natychmiastowych działań mających na celu ochronę dziewczyn, kobiet i niebinarnych osób z niepełnosprawnościami przed dyskryminacją i przemocą, a także zapewnienie możliwości korzystania z pełni przysługujących im praw. W szczególności domagamy się:

- Przetłumaczenia, respektowania i wdrożenia rekomendacji Komitetu ONZ ds. Praw Osób z Niepełnosprawnościami.
- Konsultowania ze środowiskiem kobiet z niepełnosprawnościami, ich organizacjami oraz nieformalnymi grupami wszystkich rozwiązań i polityk, które dotyczą tej różnorodnej grupy.

To właśnie spotkanie można uznać za pierwszą próbę prowadzenia publicznego dyskursu na temat respektowania praw kobiet z niepełnosprawnościami. Podsumowując, Artykuł 6. za pomocą mediów społecznościowych upowszechnia informacje o tematyce antydyskryminacyjnej dotyczącej różnych mniejszości, koncentrując się w dużej mierze na problemach kobiet.

Podsumowanie

Zgodnie z założonymi celami w artykule przedstawiono problematykę związaną z niepełnosprawnością kobiet, zwłaszcza w kontekście przysługujących im praw (w tym stanu ich przestrzegania w praktyce), oraz działalność wy-

branych organizacji pozarządowych na rzecz ochrony tychże praw. Podjęto również próbę zarysowania głównych problemów obecnych w codziennym życiu kobiet z niepełnosprawnościami.

Posługując się metodą wywiadu pogłębionego, opisano zakres i cel działalności kolektywu Artykuł 6., zrzeszającego kobiety z niepełnosprawnościami i ich sojuszniczki. Działalność kolektywu przedstawiono na tle innych podmiotów realizujących podobne cele na rzecz kobiet z niepełnosprawnościami. W sposób typowy dla badań jakościowych starano się wczuć w emocje i atmosferę towarzyszącą omawianym kwestiom, co nie stanowiło problemu ze względu na subiektywne spojrzenie autorki.

Większość kobiet z niepełnosprawnościami żyje w świecie, który zapomina o ich potrzebach. Nawet pomimo obowiązujących aktów prawnych, które nakładają w tym zakresie określone obowiązki, w Polsce niewiele się czyni, aby kobietom z niepełnosprawnościami ułatwić codzienne życie.

W pracy odnotowano działania organizacji pozarządowych podejmowane na rzecz zmian w prawie i zmian społecznych. Wskazano również, że filarem działalności rzeczniczej jest wywieranie wpływu na decydentów, które ma doprowadzić do nowelizacji konkretnych przepisów i ich egzekwowania. Samo zaś wywieranie nacisku odbywa się m.in. za pomocą kampanii społecznych. Ponadto zauważono zarysowującą się obecnie tendencję do tworzenia stanowisk, których funkcjonowanie ma w zamierzeniu zaradzić problemom osób z niepełnosprawnościami (np. pełnomocnik rektora ds. osób niepełnosprawnych na uczelni wyższej). Odnosząc się pozytywnie do powyższego trendu, należy postulować tworzenie stanowisk o podobnym charakterze, które w swoim zakresie obowiązków będą miały także zarządzenie problemom kobiet z niepełnosprawnościami. Należy rozważyć powoływanie pełnomocników zwłaszcza przy organach jednostek samorządu terytorialnego (obecnie już funkcjonuje to w niektórych gminach). Co istotne, powyższe – wpisując się w potrzebę upowszechniania omawianej problematyki – wymusi zwiększenie aktywizacji w tym obszarze. W dalszej zaś perspektywie, po przeprowadzeniu badań nad funkcjonowaniem takich podmiotów, w przypadku potwierdzenia ich skuteczności, postulować należy opracowanie i wprowadzenie do porządku prawnego systemowych rozwiązań.

Urzeczywistnienie wymienionych w *Rezolucji Parlamentu Europejskiego z dnia 29 listopada 2018 r. w sprawie sytuacji kobiet niepełnosprawnych* zaleceń powinno stać się celem działalności tychże pełnomocników. Niestety w Polsce możemy obserwować ubóstwo instytucjonalne wsparcia

dla kobiet. Podniesiono, że nie ma publicznej debaty o problemach kobiet z niepełnosprawnościami (można zresztą zauważyć, że w Polsce w ogóle w małym stopniu obecny jest publiczny dyskurs o prawach mniejszości). A przecież – jak pokazują aktualne statystyki – feminizacja niepełnosprawności to zjawisko aktualne.

Brakuje także statystyk i pogłębionych badań na temat zjawiska podwójnej dyskryminacji, co zdecydowanie dotyczy kobiet z niepełnosprawnościami. Smutną konstatacją jest to, że nie tylko społeczeństwo polskie, ale także często same zainteresowane nie rozumieją należnych im praw i potrzeby zawalczenia o ich realizację.

Brak należytego poinformowania członków społeczeństwa o problematyce kobiet z niepełnosprawnościami powinien skłaniać do jej upowszechniania. Popularyzacja idei równości, wolności, a przede wszystkim działalność antydyskryminacyjna jest zresztą celem wielu organizacji pozarządowych.

W zamierzeniu przedstawione wyniki badań i rozważania powinno się traktować jako wstępne rozeznanie w zakresie tej tematyki. Mają one bowiem stać się przyczynkiem do dalszych, pogłębionych prac badawczych. Należy zatem liczyć, że będzie możliwe porównanie otrzymanych rezultatów do innych wyników podobnych badań przeprowadzonych w przyszłości. W końcu opracowanie ma również wpłynąć na ożywienie i pogłębienie dyskusji nad omawianą problematyką.

Literatura

Artykuł 6. (s.a.), fanpage, <https://www.facebook.com/artykuł6/>.

Beleza M.L. (2003), *Discrimination against women with disabilities*. Council of Europe Publishing, online: <https://rm.coe.int/16805a2a17>, data dostępu: 28.09.2022.

Belzyt J. (2009), *Narracje na styku niepełnosprawności i kobiecości w Internecie*, „Niepełnosprawność”, vol. 2, s. 67-74.

Biuro Pełnomocnika Rządu ds. Osób Niepełnosprawnych (s.a.), Niepełnosprawni – portal informacyjny, <http://www.niepelnosprawni.gov.pl/p,11,biuro>.

Chase S.E. (2014), *Wywiad narracyjny. Wielość perspektyw, podejść, głosów*, [w:] N. Dezin, Y. Lincoln (red.), *Metody badań jakościowych*, t. 2, Wyd. PWN, Warszawa, s. 15-48.

Chłoń-Domińczak A. et al. (red.) (2018), *Badanie sytuacji zawodowej niepełnosprawnych absolwentów szkół wyższych w zależności od ich ścieżki edukacyjnej ze szczegól-*

nym uwzględnieniem uczestników programów aktywizujących społecznie i zawodowo (programy Student I, Student II oraz inne), IBE, Warszawa.

Chodkowska M. (1993), *Kobieta niepełnosprawna. Socjopedagogiczne problemy postaw*, Wydawnictwa UMCS, Lublin.

Ciaputa E., Król A., Warat M. (2014), *Genderowy wymiar niepełnosprawności. Sytuacja kobiet z niepełnosprawnościami wzroku, ruchu i słuchu*, [w:] B. Gąsiarz, S. Rudnicki (red.), *Polscy niepełnosprawni. Od kompleksowej diagnozy do nowego modelu polityki społecznej*, Wydawnictwo AGH, Kraków, s. 275-334.

Jankowska M. (2011), *Prawa osób niepełnosprawnych w międzynarodowych aktach prawnych*, „Kwartalnik Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania”, vol. 1(1), s. 24-45.

Jurczyk T. (2009), *Geneza rozwoju praw człowieka*, „Homines Hominibus”, vol. 1(5), s. 29-43.

Karbowska E. (s.a.), *Być kobietą niepełnosprawną w Polsce*, www.kobiety.pl.

Karpińska A. (2017), *Macierzyństwo niepełnosprawnych kobiet – trudności i wyzwania*, [w:] R. Matusiak, K. Sigda, K. Kozioł (red. nauk.), *Stare i nowe problemy społeczne: ujęcie interdyscyplinarne*, Wydawnictwo Regis, Łapczyca, s. 175-182.

Kaufmann J.-C. (2010), *Wywiad rozumiejący*, Wyd. Oficyna Naukowa, Warszawa.

Kobiety i mężczyźni na rynku pracy (2018), Departament Rynku Pracy, Warszawa.

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. [Dz.U. nr 78, poz. 483].

Kościelska M. (2000), *Być kobietą, być mężczyzną – co to znaczy w odniesieniu do osób niepełnosprawnych intelektualnie*, „Nowiny Psychologiczne”, vol. 2, s. 5-16.

Kubinowski D. (2010), *Jakościowe badania pedagogiczne*, Wydawnictwo UMCS, Lublin.

Kvale S. (2011), *Prowadzenie wywiadów*, Wydawnictwo PWN, Warszawa.

Mazurczak A. et al. (2013), *Przeciwdziałanie przemocy wobec kobiet, w tym kobiet starszych i kobiet z niepełnosprawnościami. Analiza i zalecenia*, „Biuletyn Rzecznika Praw Obywatelskich”, nr 7.

Mikołajów K. (2015), *Przestrzeń publiczna osoby niepełnosprawnej*, [w:] M. Gięda, R. Raszevska-Skałacka (red.), *Prawno-administracyjne aspekty sytuacji osób niepełnosprawnych w Polsce*, E-Wydawnictwo. Prawnicza i Ekonomiczna Biblioteka Cyfrowa. Wydział Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław, s. 127-140.

Miński R. (2017), *Wywiad pogłębiony jako technika badawcza. Możliwości wykorzystania IDI w badaniach ewaluacyjnych*, „Przegląd Socjologii Jakościowej”, vol 3, t. 13, s. 30-51.

- Mrugalska K. (red.) (2012), *Niepełnosprawność – nowe spojrzenie*, Polskie Forum Osób Niepełnosprawnych, Warszawa.
- Nowak A. (2012), *Zagrożenie wykluczeniem społecznym kobiet niepełnosprawnych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Nowińska G., Nowiński J. (2014), *Niepełnosprawność w czasach starożytnych*, „Przegląd Medyczny Uniwersytetu Rzeszowskiego i Narodowego Instytutu Leków w Warszawie”, vol. 1, s. 119-121.
- One.PL (s.a.), *Stowarzyszenie Kobiet Niepełnosprawnych*, <http://www.onepl.org.pl/kto.html>, data dostępu: 01.03.2020.
- Ogólnopolska Baza Ekspertek (s.a.), <https://krytykapolityczna.pl/ekspertki/ekspertki/aneta-bilnicka/>, data dostępu: 01.03.2020.
- Osiatyński W. (1998), *Wprowadzenie do praw człowieka*, <https://www.hfhr.pl/publication/wprowadzenie-do-pojecia-praw-czlowieka/>, data dostępu: 01.03.2020.
- Ostrowska A. (2015), *Niepełnosprawni w społeczeństwie 1993–2013*, Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN, Warszawa.
- Osuch M. (2019), *Osoby niepełnosprawne w 2018 r.*, Urząd Statystyczny w Krakowie, Kraków.
- Pilch T. (1998), *Zasady badań pedagogicznych*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa.
- Pismo RPO (2014) do W. Kosiniaka-Kamysza, Ministra Pracy i Polityki Społecznej, 1.816.5.2014.KWŻ, https://www.rpo.gov.pl/sites/default/files/Do_MPiPS_ws_przeciwdzialania_przemocy_wobec_kobiet.pdf, data dostępu: 02.03.2020.
- Przybysz P. (1997), *Prawa człowieka a prawa niepełnosprawnych*, http://idn.org.pl/sonnszz/prawa_niepelnosprawn1.htm, data dostępu: 01.03.2020.
- Radomski D., Jarząbek-Bielecka G., Sowińska-Przepiera E. (2010), *Problem opieki ginekologicznej nad dziewczętami i kobietami niepełnosprawnymi*, „Ginekologia Praktyczna”, vol. 18(2), s. 36-42.
- Radziszewska M. (2008), *Niepełnosprawne kobiety*, [w:] Waszkielewicz A.M. (red.), *Polska droga do Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych ONZ*, Fundacja Instytut Rozwoju Regionalnego, Kraków, s. 37-40.
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego (2018) z dnia 29 listopada w sprawie sytuacji kobiet niepełnosprawnych (2018/2685(RSP)), P8_TA(2018)0484, Dz.U.U.E.C.2020.363.164.
- Rybicka-Nowek A. (2012), *Wybrane zagadnienia z zakresu praw człowieka. Poradnik dla nauczyciela policyjnego*, „Materiały dydaktyczne”, vol. 79, s. 7-17.

- Rydzewski M. (2010), *Otwórz oczy na (niepełnosprawne) mamy! Informacja o projekcie na rzecz wspierania macierzyństwa kobiet z niepełnosprawnościami*, [w:] Podgórska-Jachnik D. (red.), *Problemy rzecznictwa i reprezentacji osób niepełnosprawnych*, t. 2, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Łodzi, Łódź, s. 229-252.
- Stanisławski P. (2008), *Niepełnowidocznicy*, http://www.niepełnosprawni.pl/ledge/x/11716?print_doc_id=25569, data dostępu: 25.05.2020.
- Sulima M. et al. (2015), *Opieka położniczo-ginekologiczna nad kobietami niepełnosprawnymi*, „European Journal of Medical Technologies”, vol. 4(9), s. 25-31.
- Sztumski J. (2005), *Wstęp do metod i technik badań społecznych*, Wydawnictwo Śląsk, Katowice.
- Tomczyk U. (2017), *Raport tematyczny nt. kobiet niepełnosprawnych opracowany w ramach projektu „Wdrażanie Konwencji o prawach osób niepełnosprawnych – wspólna sprawa”*, Fundusze Europejskie Wiedza Edukacja Rozwój, Olsztyn–Warszawa.
- Torciuk S. (red.) (2013), *Konwencja o prawach osób niepełnosprawnych. Poradnik Rzecznika Praw Obywatelskich*, Biuro Rzecznika Praw Obywatelskich, Warszawa.
- Tytko M.M. (2010), *Wybrane, konstytucyjne prawa człowieka niepełnosprawnego*, [w:] K. Jeżyńska, T. Zadykiewicz (red.), *Prawa człowieka. W 60. rocznicę uchwalenia Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Przesłanie moralne Kościoła*, Wydawnictwo KUL, Lublin, s. 177-199.
- Ustawa z dnia 15 czerwca 2012 r. o ratyfikacji konwencji o prawach osób niepełnosprawnych, sporządzonej w Nowym Jorku dnia 13 grudnia 2006, DZ.U. 2012, poz. 882.
- Uwe F. (2010), *Projektowanie badania jakościowego*, Wydawnictwo PWN, Warszawa.
- Wałachowska M. (2017), *Wizerunek społeczny macierzyństwa kobiet z niepełnosprawnościami*, „Forum Pedagogiczne”, vol. 1, s. 197-210.
- Zadrożny J. (red.) (2015), *Społeczny Raport Alternatywny z realizacji Konwencji o prawach osób z niepełnosprawnościami w Polsce*, Fundacja KSK, Warszawa.
- Zgierska A. (red.) (2019), *Aktywność ekonomiczna ludności Polski II kwartał 2019 r.* GUS, Warszawa.
- Żuraw H. (2016), *Ewolucja podejścia do niepełnosprawności w kulturze zachodu – perspektywa antropologii*, „Pogranicze. Studia Społeczne”, t. 28, DOI 10.15290/pss.2016.28.02, s. 27-47.